

ڈاکٹر جہانگیر اقبال
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ فارسی،
دانشگاہ کشمیر سرناگر۔

سر سید احمد خان زندگی نامہ و خدمات در ادبیات فارسی

- ۱۸۱۷ م: تولد در شهر دہلی در تاریخ ۱۷ اکتبر۔
۱۸۲۲ م: مراسم بسم اللہ خوانی۔
روی خوانی قرآن
آغاز تحصیلات
۱۸۳۳ م: ازدواج
۱۸۳۵ م: فراغت از تحصیلات
۱۸۳۸ م: مرگ میر منقی پدر سر سید احمد خان۔
آغاز کار مندی دولتی
۱۸۳۹ م: تقرری به سمت عہدہ نائب منشی در شهر آگرہ۔
۱۸۴۰ م: گزراندن امتحان ورودی منصفی۔
تکمیل رسالہ ”قواعد اردو“ (غیر مطبہ عہ) اولین تصنیف
سر سید احمد خان۔
تصنیف و چاپ ”جام جہم“۔

۱۸۴۱ م: تقرری به سمت منصف در شهر مین پوری۔

۱۸۴۲ م: انتقال به فتح پور سیکری۔

نصیف و اشاعت رسالہ ”جلاء القلوب بذکر المحبوب“۔
دریافت خطاب موروثی از بہادر شاہ ظفر پادشاہ مغول در
شہر دہلی۔

۱۸۴۳ م: ترجمہ و اشاعت رسالہ ”التسہیل فی جر التقیل“۔

۱۸۴۲ م: انتقال به شہر دہلی

ترجمہ و اشاعت رسالہ ”فوائد الافکار فی اعمال الفرجار“۔

۱۸۴۷ م: چاپ اول کتاب آثار الصنادید۔

۱۸۴۹ م: تولد سید حامد پسر بزرگ سرسید احمد خان۔

اشاعت رسالہ ”کلمتہ الحق“۔

۱۸۵۰ م: تولد سید حامد پسر کوچک سرسید احمد خان۔

اشاعت رسالہ ”سنت در رد بدعت“۔

۱۸۵۲ م: تصنیف و اشاعت رسالہ ”نمیقہ در بیان مسئلہ

تصور شیخ“۔ اشاعت رسالہ ”سلسلہ الملوک“۔

۱۸۵۳ م: چاپ دوم کتاب آثار الصنادید۔

۱۸۵۵ م: انتقال به شہر بجنور به سمت عہدہ صدر امین۔ ویر

ایش و اشاعت ”آئین اکبری“

۱۸۵۷ م: وفات مادر سرسید احمد خان۔

۱۸۵۸ م: انتقال به شہر مرادآباد به سمت عہدہ صدر الصدور۔

- تالیف و اشاعت کتاب ” تاریخ سرکشی ضلع بجنور“
- ۱۸۵۹م: تالیف کتاب ” اسباب بغاوت ہند“۔ تاسیس مدرسہ فارسی در شہر مراد آباد۔
- ۱۸۶۰م: تالیف و اشاعت رسالہ ” لائل محمد نر آف انڈیا“۔
نصیف رسالہ ” تحقیق لفظ نصاریٰ“۔
- ۱۸۶۱م: وفات ہمسر سرسید احمد خان در شہر مراد آباد۔
- ۱۸۶۲م: انتقال بہ شہر غاز پور۔
- ویرایش و اشاعت کتاب ” تاریخ فیروز شاہی“۔
- تصنیف و اشاعت کتاب ” نبیین الکلام فی تفسیر التوراء والانجیل علی منة الاسلام“۔
- ۱۸۶۳م: ” التماس بخدمت ساکنان ہند درباب ترقی تعلیم اہل ہند“ چاپ نمود و بہ حکومت عرضہ نمود۔
- ۱۸۶۴م: انتقال بہ شہر علیگرہ۔
- تاسیس سائنٹفک سوسائٹی در شہر غاز پور۔
- بنای مدرسہ انگلیسی در شہر غاز پور
- انتخاب بعنوان عضو ” رائل ایشیاتک سوسائٹی بریتانیا“۔
- ویرایش کتاب ” تزک جہانگیری“۔
- ۱۸۶۵م: اشاعت جزء دوم کتاب ” نبیین الکلام“۔
- ۱۸۶۶م: تاسیس ” برتش انڈین ایسوسی اشن“۔
- تاسیس ” روزنامہ سائنٹفک سوسائٹی“ علیگرہ۔

۱۸۴۷م: انتقال به شهر بنارس۔

قیام بیمارستان در شهر بنارس۔

۱۸۴۸م: تصنیف و اشاعت رسالہ ”احکام طعام اہل کتاب“۔

۱۸۴۹م: سفر به انگلستان۔

دریافت خطاب سی۔ ایس۔ آئی در انگلیس۔

تالیف رسالہ structures upon the present educational system in india

تالیف و اشاعت کتاب ”الخطبات الاحمدیہ فی العرب

والسیرت المحمدیہ“۔

۱۸۴۰م: برگشت به هند از انگلیس۔

تاسیس روزنامہ ”تہذیب الاخلاق“۔

تاسیس ”کمیٹہ خواستگار ترقی تعلیم مسلمانان“

۱۸۴۱م: برای کتاب دکتر ہنتر بنام ”Our Indian Muslims“ پاسخ

نوشت۔

۱۸۴۲م: تاسیس کمیٹہ ”خزینتہ البضاعۃ“

۱۸۴۵م: قیام مدرسہ العلوم علیگرہ۔

۱۸۴۴م: از کارمند دولتی باز نشستہ شد۔

۱۸۴۸م: بعنوان عضو ہیئت مقننہ برگزیدہ شد۔

۱۸۴۹م: اجرای ”تہذیب الاخلاق“ بار دوم۔

۱۸۸۰م: تصنیف و اشاعت جزء اول کتاب ”تفسیر القرآن“۔

۱۸۸۲م: دفاع از زبان اردو و خط فارسی۔

- ۱۸۸۳م: تاسیس "محمدن سول سروس فند ایسوسی اشن"۔
- ۱۸۸۵م: تصنیف و اشاعت جزء سوم کتاب "تفسیر القرآن"۔
- ۱۸۸۸م: تاسیس "پیتریاتک ایسوسی ایشن"۔
- تصنیف و اشاعت جزء چهارم کتاب "تفسیر القرآن"۔
- ۱۸۹۸م: بتاریخ ۲۷ مارس چشم از جهان فرو بست۔

خدمات ادبی سرسید احمد خان

ویرایش متون ادبی

ویرایش متون ادبی با اینکه یک کار مهم و باارزشی است، سخت و مشکل نیز می باشد. یک ویراستار باید دقیق و پخته کار باشد که هنگام تصحیح اشتباهات، خودش درگیر اشتباهات نشود و یک متن درست را به خوانندگان عرضه کند. لذا کسی میتواند این مسئولیت را به عهده بگیرد که از طرفی آگاهی کامل بر متن و از طرف دیگر علاقه به موضوع و مطالب متن نیز داشته باشد.

خانواده سرسید احمد خان نخستین خانواده و برادر بزرگش نخستین کسی بود که برای اولین بار در کشور هند با ویرایش کتاب *توزک جهانگیری* (۱) توجه دانشمندان را بسوی این کار جلب نمود. سپس سرسید احمد خان این مسئولیت را به عهده گرفت و به خوبی نمونه های پرارزشی از

ویرایش متون مختلف برجای گذاشت. سرسید احمد خان سه تا کتابهای مهم تاریخی مسلمانان را ویراستاری نموده، که بیانگر آگاهی و علاقه وی به موضوع تاریخ می باشد. اومی خواست بوسیله این کار واقعات و آثار تاریخی مسلمانان درهند را حفظ و نشر کند. به همین دلیل با وجود امکانات خیلی کم، یک اثر تاریخی گران قیمت بنام "آثار علمی، فرهنگی ..... مسلمانان است. کتاب دیگر وی "تاریخ ضلع بجنور" نیز بیانگر دقت، بالغ نظری و علاقه وی به این موضوع مهم می باشد.

میرزا اسد الله خان غالب شاعر معروف فارسی زبان هند در مثنوی "تقریظ آئین اکبری مصححه سید احمد خان صدر الصدور مراد آباد" که بعنوان تقریظ برای آئین اکبری نوشته از چخته کاری و بالغ نظری سرسید احمد خان چنین ستایش می کند.

مژده یاران زا که این دیرین کتاب

یافت از اقبال سید فتح باب

دیده بینا آمد و باز وقوی

کهنگی پوشید شریف نوی (۲)

اما میرزا غالب در اشعار بعدی، کتاب آئین اکبری را به

تقویم پارینه و مرده پروری تعبیر کرده است، و به سید مشورت

داده که خود را از طلسم زمان گذشته آزاد نماید و بسوی نیاز های زمان حاضر توجه کند، چون آئین وقوانین بریتانیایی به عقل و قیاس نزدیکتر است لذا به عقیده وی تصحیح آئین اکبری هیچ فائده ای ندارد، و ویرایش کننده از این فائده ای نخواهد داشت این فقط تضییع اوقات است:.

وین که در تصحیح آئین رأی او

ننگ، و عار همت و الای اوست (۳)

سر سید احمد خان این تقریظ را به خود مرزا غالب برگرداند و نوشت که من چنین تقریظی نیاز ندارم.

از این جامی توان نتیجه گیری کرد که علاقه سید به این موضوع بخاطر کسب نام و نمود نبود. بلکه فقط بخاطر حفظ میراث علمی و فرهنگی کشور هند و مسلمانان بود، او حاضر نبود حرف کسی را بر علیه مراکز علمی و فرهنگی پادشاهان مغول گوش کند، و موافق از بین رفتن این میراث نبود، کار ویرایشی نسبتاً سختی را به عهده گرفت. مادر این فصل بسوی تک کارهای ویرایشی سید اشاره خواهیم نمود.

۱- ویرایش آئین اکبری

بخاطر علاقه و سوابق درخشانده سر سید احمد خان در موضوع تاریخ هنگام اقامت در شهر بجنور، یکی از تاجران دملی بنام حاجی قطب الدین از سر سید احمد خان درخواست

نمود که کتاب آئین اکبری نوشته ابوالفضل (۱۴۰۲م) را ویراستاری نماید. سید احمد خان پذیرفت و یک مسئولیت مشکل و سخت را بعهده گرفت چون این کتاب باشیوه‌ای جدید نسبت به آن زمان، نوشته شده بود، بخاطر واژه‌های زبان عربی، سخنی طرز بیان و اشتباهات زیاد کاتبان، ویرایش کتاب مشکل به نظر می‌رسید، اما سرسید احمد خان از عهده آن به خوبی برآمد. تمامی نسخه‌های موجود در دسترس خود را جمع نموده، اشتباهات تاریخی و نوشتاری را تصحیح نمود. اصطلاحاتی که در زمان اکبر شاه، پادشاه مغول رائج بود و یا بوسیله ابوالفضل بوجود آمده بود را به خوبی توضیح داد.

او در این کتاب اوزان زمان اکبر شاه را با زمان خود مقایسه کرد و بر بیشتر جداول ملحقات اضافه کرد مثلاً: در صفحه ۵۱ معادل به صفحه ۴۵ اصل کتاب در ذیل بخش آئین نرخ اجناس جدولی را آورده است که در اصل کتاب بوجود بود و پوایشان ملحقه‌ای بآن اضافه کرده، که در آن قیمت برخی اجناس در عصر خویش را به زبان هندی ذکر نموده است، و یاد در صفحه ۶۵ اصل کتب در ذیل بخش آئین نرخ اجناس جدولی را آورده است که در اصل کتاب موجود بوده وایشان ملحقه‌ای بآن اضافه کرده، که در آن قیمت

برخی اجناس در عصر خویش رایج زبان هندی ذکر نموده است، و یاد ر صفحه ۷۵ معادل به صفحه ۲۱ اصل کتاب ملحقاتی بنام تطبیق قیمت در ذیل بخش آئین خوشبوها آورده که پاره از کالاها همانند زعفران، مشک، گلاب و ..... رامعرفی و بهای آنرا نسبت به زمان خویش سنجیده است. ظاهراً سید در بیشتر جداولی که در کتاب آمده، ملحقاتی را اضافه کرده است به عنوان مثال در صفحه ۱۱۷ معادل با ۹۷ اصل کتاب از اعداد و ارقامی که در متن اصلی کتاب بکار رفته است جدولی را ساخته و اوزان اجناس را در زمان اکبر شاه بازمان خویش مقایسه نموده است.

سرسید احمد خان در جای جای کتاب حسب مطلب طرح شده، توضیحی را در حاشیه صفحه کتاب با خطی ریزتر اضافه می کند به عنوان مثال در صفحه ۲۱۶ معادل با صفحه ۱۸۹ اصل کتاب حاشیه ای را اضافه کرده که در آن درباره شاعر مشهور شیخ ابوالفیض یفزی در صفحه ۲۲۲ معادل با ۱۹۲ در باره جواجه حسین ثنائی مشهدی و در صفحه ۲۲۵ معادل با ۱۹۵ اصل کتاب درباره حزنی اصفهانی وقاسم کامی توضیح داده است. همین ضور در برخی از صفحات کتاب، کلماتی را که از زبانهای ترکی، عربی، سانسکرت و هندی درج شده به فارسی روان ترجمه کرده است. کتاب پراست از

تصاویر معرفی در ختان، خیمه گاهما، معماری، آلات موسیقی، ادوات جنگی، پوشاک، لباس رزم، گل و گیاه، مبالغ مشکوکات فلزی، آداب و معاشرت و مراسم که سرسید احمد خان به خوبی آنها را بر اساس اصل کتاب تهیه کرده و در کتاب شامل کرده است ظاهراً هدف سید از ملحق نمودن این تصاویر آن بوده که مطالب کتاب برای خواننده، به مدد تصاویر بیشتر قابل درک باشد.

سرسید احمد خان در ویرایش این کتاب هیچ وقیقه ای فرونگذاشت و سرانجام در سال ۱۸۵۲ م جلد اول و سوم این کتاب به چاپ رسید، ویرایش جلد دوم آن بحاطر اشتباهات زیاد متن به تعویق افتاد، و هنگامیکه بعد از ویرایش به چاپخانه فرستاده شد بسبب شورش (۲) از بین رفت.

کتاب آئین اکبری و ویرایش آن نسبت به ادب فارسی آن زمان میتواند یک کار یاد ماندنی باشد، اما زبان این کتاب و درک مطالب برای کسانی که از فرهنگ هندی و زبانهای مختلف هندوستان آگاه نباشند خیلی سخت است چون از طرفی توضیحات سرسید احمد خان برای تراکیب، اصطلاحات و واژه های سخت به کار رفته در کتاب نسبت به زبان فارسی و فارسی دانان آن زمان بوده است، برای اعم فارسی زبانان شاید به سادگی مورد استفاده نباشد. بهر حال

کتاب پرارزشی ایست و تنها کتابی است که از آنین های زمان حکومت اکبرشاه خبرمی دهد. سرسید احمد خان باویرایش این کتاب یک اثر تاریخی مهمی را حفظ و به ادبیات زبان فارسی اضافه نموده است.

۲- ویرایش تاریخ فیروزشاهی

سرسید احمد خان این کتاب را بر ایمای، منشی بنگال رائل ایشیاتک سوسائٹی، کیواستاری نمود. او برای جمع آوری نسخه های خطی این کتاب به مشکلات زیادی مواجه گردید. و سرانجام پس از جمع آوری نسخه های این کتاب با تلاش بسیار یک نسخه معتبر این کتاب تاریخی به یادگار گذاشت. او برای این کتاب یک مقدمه به فارسی نیز به رشته تحریر در آورد که در کتاب شامل نشد، اما بعدا بر تخت پادشاهی بجای سال اثنی و ستین و ستمائته، سال اربع و ستین و ستمائته نوشته است. همین طور در صفحه ۳۸۱ راجع به سال جلوس سلطان قطلب الدین پسر سلطان علاء الدین بر تخت پادشاهی بجای سال سبع عشر و سبعمائته، سال سته عشر سبعمائته ذکر کرده است و بعنوان دلیل شعرزیر از مثنوی نه سپهر امیر خسرو دهلوی آورده است.

سته شانزده بعد هفصد شده

که سلطان به تخت زبر جد شده

بهر حال این کتاب، تاریخ هشت تن از پادشاهان روزگار بلبن، خلجی و تغلق را شامل می شود، و زمان حکمرانی ۹۵ ساله این پادشاهان را توضیح می دهد. یکی از معتبرترین مآخذ دوره سلطنت آنها بحساب می آید. نویسنده اش ۱۷ سال از ندیمان پادشاه محمد این تغلق بوده است، و از خانواده ای است که در زمان حکمرانی علاء الدین خلجی فعالیت های مهم سیاسی انجام می داده است. در زمان فیروز شاه تغلق، ضیاء الدین برنی بخاطر سازش امرای مخالف، ایام واپسین زندگی خود را در حالت فقیری بسربرد. او بخاطر کسب رضایت کتاب خود را بنام همین پادشاه منسوب کرد، اما به هدف خود رسید.

۳- ویرایش تزک جهانگیری

توزک جهانگیری نوشته جهانگیر پادشاه مغول است، جهانگیر در این کتاب زندگی نامه خود و در ضمن واقعات تاریخی را ذکر نموده است لذا این در کنار زندگی نامه یک کتاب تاریخی نیز محسوب می شود.

سربید احمد خان این کتاب را به خوبی ویرایش نموده، زبان کتاب ساده است اما آمیزش لغت های محلی، متن کتاب را برای خوانندگان زمان حاضر سنگین کرده. در متن اشتباهات کم به نظر می رسد. اما عیب این کار ویرایشی هم

انجام گرفتن این به نحوه قدیمی است. موارد ویرایش شده در حاشیه ذکر نگردیده. تنه‌اشش، هفت مورد که در حاشیه نوشته شده است توانستیم بعنوان ویرایش بارز سرسید احمد خان پی به بریم. که در دو، سه مورد نامهای ذکر شده در متن را توضیح داده است. مثلاً در صفحه ۱۰۵ درباره یک حیوان می نویسد "این جانور را به زبان انگریزی ترکی می نامند و اهل هند پیرومی گویند و فارسی دانان هند به فارسی فیل مرغ نام نهاده اند و الحال بکثوت در هندستان موجود است". در صفحه ۹۱ درباره قشقلداغ می نویسد: "قشقلداغ در ترکی نام پرنده ایست، ابی که آنرا ماغ و زاغ اب و به هندی جل بگرا گویند". و در صفحه ۷۹ درباره شخصی بنام عبدالرحیم می نویسد: "این همان عبدالرحیم است که رفاقت خسرو نموده همه جا همراه او بود و بعد از گرفتاری بموجب حکم در پوست خر کشیده بودند چون عمرش باقی بود از آن مهلکه نجات یافته و از بند خلاص شده در بندگان حضور می بود و خدبت می کرد تا رفته رفته برومهربان شدند". و یاد در صفحه ۱۰۱ درباره تفاوت پول هند و انگلیس چنین توضیح داده است: "شست کرور دام هندی مساوی یک کرور و پنجاه لک روپیه انگریزی می شود." و یا چند تا موارد دیگر که در حاشیه ذکر شده.

بهرحال این یک کتاب مهم و مفید تاریخی است که
سرسید با ویرایش آن یک خدمت پرارزشی به ملت هند و ادب
فارسی نموده است. این کتاب برای نخستین بار از چاپخانه
شخصی غاز بیور در سال ۱۸۶۳ بچاپ رسید.

حواشی

۱. احتشام الدوله سید محمد خان، بعضی از قسمتهای توزک
جهانگیری را ویرایش نموده بود، و قبل از اینکه بیابان رساند،
در گذشت.

۲. الطاف حسین حالی، حیات جاوید، قومی کونسل برائی
فروغ اردو زبان هند، ص ۱۴۴.

۳. همان مآخذ، ص ۱۴۴

۴. شورش سربازان هندی بر علیه انگلیسهای اقامت گزین
در هند، در سال ۱۸۵۷ م.

۵. سرسید احمد خان تصحیح تاریخ فیروزشاهی، دیباچه
سرسید اکادمی علیگره، ۲۰۰۵، ص ۸، علیگره انستیتیوت
گزت، ج ۱، شماره ۱۲، ۱۸۶۶ م، ص ۲۴۵.

